

**ДИСКУРС ЧИ РЕФЛЕКСІЯ?
АГРАРНІ АСПЕКТИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТА НАУКОВИХ ТВОРАХ 1920-х РОКІВ**

Головними «рупорами» більшовицьких економічних ідей у 20-ті рр. ХХ ст. виступали посадовці у партійних та владних структурах країни рад. Адже саме вони були причетні до тих змін, що відбувалися у державі, саме вони володіли інформацією про відповідні зрушення в економіці та суспільстві. Саме вони контролювали засоби масової інформації, подаючи через них адекватний матеріал про стан справ у країні. Висвітленню питань сутності нової економічної політики, певних результатів її реалізації владою приділялася неабияка увага.

Оскільки штаб стратегічного планування та тактичних операцій державного керування розташовувався у Москві, то аналіз літератури доцільно виконувати в напрямі від Кремля до Харкова. Насамперед варто звернути увагу на тих осіб, які фактично стали глашатаями нової політики. Перш за все радянські політики прагнули моніторингу економічної, а відтак соціальної і політичної ситуації в країні. Зокрема 1923 р. виходять друком брошури представників керівників різних державних структур щодо перших результатів непу. Одним з перших, виконуючи соціальне замовлення, своє бачення нової економічної політики подав відповідальний редактор газети «Экономическая жизнь» (1919–1929) Г. І. Крумін (1894–1943). Його книга мала доволі просту назву «Про непу», де стисло були викладені провідні думки В. І. Леніна і роз'яснювалися причини та завдання цього політичного проекту партії більшовиків¹. Досвід посадовця щодо втілення нової економічної політики викладений у брошурах радянського економіста Л. Н. Крицмана (1890–1938), який 1921 р. був головою Комісії з використання матеріальних ресурсів РСФРР при РПО, членом президії Держплану республіки, з грудня 1922 до середини 1930 р., а також у 1933–1936 рр. був членом президії Комуністичної академії, а протягом 1928–1929 рр. – заступником керівничого ЦСУ СРСР. Радянський економіст фактично щороку видавав твори, в яких міститься важлива інформація щодо результатів основних заходів радянського уряду².

Провідною темою брошур Л. Н. Крицмана, як й інших представників радянського керівництва, виступала трансформація ринкової (стихійної) економіки у планову (командно-адміністративну). Таку ж ідею проводив його колега по Держплану Ю. Ларін (М. А. Лур'є, 1882–1932), який до 1917 р. стояв на позиціях меншовиків, 1917 р. очолював групу меншовиків-інтернаціоналістів, а в серпні того ж року був прийнятий до лав більшовиків. Такий крок дав йому можливість працювати у комітетах та комісіях з керівництва фінансами, націоналізації торгівлі тощо. Будучи членом президії ВРНГ, ВЦВК та ЦВК СРСР

Ю. Ларін став одним з організаторів Держплану СРСР. Такий державний досвід дозволяв йому оперувати значним обсягом економічної інформації, на основі якої і були написані його основні твори з економічної політики так званого перехідного періоду. Так 1923 р. Ю. Ларін видав брошуру «Підсумки, шляхи, висновки нової

економічної політики», в якій автор артикулював основні критичні моменти початкового етапу реалізації непу, зокрема, неврожайних 1921–1922 рр., інфляційні процеси тощо³. Як відомо, 1923 рік відзначився кризою збуту промислових товарів та стагнацією внутрішньої торгівлі внаслідок монопольних цін та оперування двома грошовими одиницями з різними рівнями стабільності. Певною рефлексією на цю ситуацію в країні можна вважати наступну працю Ю. Ларіна «Уроки кризи та економічна політика», де автор послідовно доводить необхідність централізованого планового начала в економіці⁴.

Тієї ж думки дотримувався й голова Держплану (1921–1930), голова комісії ГОЭЛРО Г. М. Кржижановський (1872–1959), котрий 1924 р. видав книгу «Товарообмін та планова робота»⁵. Основні ідеї цієї праці в цілому перегукуються зі світоглядною позицією Ю. Ларіна та партії більшовиків. Погодившись на деяку свободу ринкових відносин у 1920–ті роки радянські урядовці й політики зовсім не відмовлялися від стратегічного задуму через накопичення капіталів та переструктурування народного господарства у подальшому відмовитися від усього, що пов'язане з капіталізмом. Головні причини кризових явищ вбачалися, з одного боку, у стихії ринку, а, з іншого, – у недостатніх засобах контролю за економікою.

Аспектам економічного життя країни рад присвятив декілька звітів співробітник Держплану РСФРР та СРСР (1921–1937), радянський економіст та статистик С.Г.Струмилін (Струмилло–Петрашкевич, 1877–1974), опублікованих 1925 р. у збірці статей «На господарчому фронті»⁶. Низка робіт з метою роз'яснення сутності економічної політики в СРСР, а також з'ясування наріжних каменів щорічних криз написана В. Сараб'яновим. У брошурі «Нова економічна політика» (1925) висвітлені ленінські принципи керування народним господарством в умовах ринкових відносин⁷. У публікаціях наступного року автор значну увагу приділив обґрунтуванню адекватності регулювання цін у націоналізованих сферах економіки з метою вирішення тактичних завдань зміцнення союзу робітничого класу та селянства шляхом поживлення товарообороту. Зокрема, в розвідці «Основні проблеми непу. План, регулювання, стихія» В. Сараб'янов ставив собі за мету довести необхідність удосконалення планового начала, оскільки саме в такий спосіб радянська економіка здатна заощаджувати кошти, ліквідувати класові протиріччя між містом та селом, забезпечити у подальшому перехід до безкласового соціалізованого виробництва та розподілу товарів. Така ж мета реалізована автором і в достатньо пропагандистському підручнику для радянських і партійних шкіл та комуністичних вищих навчальних закладів «Економіка та економічна політика СРСР»⁸. Чергові завдання господарчого будівництва висвітлені у збірці статей заступника голови ВРНГ М. К. Владимірова (Шейнфінкеля, 1879–1925), котрий одним з головних питань ставив необхідність збалансування цін на промислові та сільськогосподарські товари, а також індустріальну реконструкцію народного господарства⁹. Аналогічні аспекти необхідності економічних перетворень знайшли відображення у брошурі «У боротьбі за соціалізм. Основні підсумки у сфері господарства та майбутні завдання» Г. І. Круміна¹⁰. Автором зазначені досягнення радянської економіки у сфері відновлення обсягів виробництва у сільському господарстві, державній промисловості, торгівлі.

З наближенням дати 10–ліття радянської влади політики дедалі частіше вдаються до підбиття певних підсумків діяльності в економічній сфері. Протягом 1927–1928 рр. з'являються друком апології радянської економіки вже названих авторів – Г.М.Кржижановського¹¹, Г. І. Круміна¹², С. Г. Струмиліна¹³, В. Сараб'янова¹⁴. Залучився до узагальнення радянського досвіду соціально–економічних перетворень в СРСР і керуючий ЦСУ (з 1928 р.), заступник голови Держплану СРСР В. П. Мілютін (1884–1938), який до десятої річниці радянської влади написав «Історію економічного розвитку СРСР (1917–1927)»¹⁵.

Водночас оптимістичним поглядам радянських урядовців опонували окремі представники як ліберального, так і радикального спрямування. Ліберальні опоненти, з якими радянський уряд покінчили у першу чергу, стояли на позиціях природного розвитку економіки, вільного ринку, підприємництва та приватної власності. В ідеології більшовизму ліберали однозначно асоціювалися із буржуазним рухом. Одним із представників ліберального напрямку можна назвати економіста–аграрника Б.Д.Бруцкуса (1874–1938). Будучи прихильником аграрної політики П. О. Століпіна¹⁶ професор Петербурзького (Петроградського) університету вважав Жовтневу революцію 1917 р. історичною аномалією. У книзі «Соціалістичне господарство. Теоретичні міркування щодо російського досвіду» (Берлін, 1923) економіст ґрунтовно довів, що соціалістична економіка не може існувати інакше як на командно–адміністративних засадах, а відтак зберігається системна основа для товарного дефіциту та чорного ринку через дисбаланс попиту та пропозиції¹⁷. Найцікавіше, що одним з ініціаторів «ідейної боротьби» проти буржуазної ідеології на серпневому з'їзді РКП(б) виступав представник радикальної опозиції Г. В. Зинов'єв. В результаті того форуму проведена всеросійська акція масових арештів інтелігенції, яких незабаром вислали за кордон. Під той же гребінець потрапив і міністр продовольства Тимчасового уряду, очільник Центрального статистичного бюро України (1921–1922 рр.) О.В.Пешехонов, якого особисто В. І. Ленін запідозрив у применшенні даних щодо виробництва хліба у республіці, нібито щоб скоротити вивіз до Росії¹⁸.

Радикально налаштовані опоненти виступали проти заходів уряду, спрямованих, на їх думку, на відмову від соціалістичних принципів і надто велику свободу капіталізму й ринковості. Вони закликали до рішучіших дій у селі, які б, з одного боку, гарантовано забезпечували державу хлібом, продуктами харчування та сировиною для легкої промисловості, а з іншого, дозволили б за рахунок селянства (перекачуванням коштів із сільського господарства у промисловість) здійснити індустріалізацію країни. Ці та інші радикальні ідеї в більшовицькій партійній літературі одержали назву троцькізму. На XV з'їзді ВКП(б) авторів «надіндустріалізації» – Л. Д. Троцького (Бронштейна, 1879–1940), Г. Е. Зинов'єва (О. А. Апфельбаума, 1883–1936), Л. Б. Каменєва (Розенфельда, 1883–1936), Х. Г. Раковського (1873–1941), І. Т. Смілгу (1892–1938), Є. О. Преображенського (1886–1937) та інших виключили з лав партії. Особливе місце у цьому переліку займає Є. О. Преображенський, котрий ще 1922 р. на XI з'їзді РКП(б) опонував В. І. Леніну, стверджуючи, що нова економічна політика з орієнтацією на ринок була особливим, раніше не баченим, утворенням, яке не можна визначати термінами іншого суспільного ладу. Вважаючи такий курс за перспективний Є.О.Преображенський пропонував переглянути партійну програму, орієнтовану на

створення комуністичного способу виробництва¹⁹. Він же висловив особливу думку й на природу економічних криз у новій економічній політиці²⁰. Думки про роль держави в умовах соціалістичного накопичення капіталу висвітлені в книзі Є.О.Преображенського «Нова економіка»²¹, якій того ж року опонував М. І. Бухарін²².

Неабияку увагу урядовці та партійні діячі 20-х рр. ХХ ст. приділяли саме аграрній політиці, оскільки саме від підтримки селянства, що на той час складало $\frac{9}{10}$ населення, залежало існування радянської влади. Більшовики змушені були враховувати цю доміную, оскільки, з одного боку, вона не зовсім відповідала теоретичній концепції соціалістичної революції як перемоги робітничого класу над буржуазією, а, з іншого, існування потенціального ринку споживання промислової продукції в умовах майже повної зовнішньої економічної ізоляції могло забезпечити радянську державу не тільки продуктами харчування, а й через пожвавлення торгівлі необхідними фінансами для відновлення та піднесення народного господарства. Основні аспекти соціальних та економічних перетворень в радянському селі перебували під пильною увагою Ю.Ларіна²³, А. Зайцева²⁴, А. Я. Яковлева²⁵, А. П. Серебровського²⁶, Л. Крицмана²⁷, Л.Міхалевського²⁸, В. А. Якиманського²⁹, О. Г. Шліхтера³⁰ та ін.

Тематика творів з аграрних питань 20-х рр. ХХ ст. доволі широка. Загально їх можна поділити на дві категорії – соціально-політичні та науково-дослідні. Соціально-політичні праці здебільшого присвячені наріжним питанням поточного моменту партійно-радянського керівництва. Зокрема заступник наркома продовольства РСФРР А. П.Смирнов (1877–1938) 1925 р. видав брошуру, в якій розглянуті основні завдання партії та влади щодо організації та зміцнення селянського господарства. Того ж року вийшли друком розвідка Ф. Кретова³¹ та нариси Б. Колесникова³², де знайшла свій розвиток тема ролі селянства у революції та громадянській війні та їх наслідках для села, яку кількома роками раніше досліджувала співробітниця ЦСУ РСФРР А.І.Хрящева³³. І лише поодинокі публікації, як наприклад М. Б. Гуревича³⁴, присвячувалися проблемі голоду в селі на початку непу, тоді як про неї було відомо й за кордоном³⁵.

Важливим для влади рад політико-економічним питанням була організація кооперації, на якій наполягав в останні роки життя В. І. Ленін. Одним із провідних дослідників кооперації був М. І. Туган-Барановський, який розглянув основні соціальні та економічні форми сільськогосподарської кооперації, умови її виникнення, перспективи розвитку³⁶. Ідеями кооперації опікувався і керівник Науково-дослідного інституту сільськогосподарської економіки О. В. Чаянов, котрий ще 1922 р. детально проаналізував організацію збутової кооперації як первісної форми об'єднання інтересів селян на шляху до виробничої кооперації³⁷. Розуміючи прогресивну роль кооперативного руху як для ефективної організації виробництва та розподілу праці у селі, так і для захисту інтересів та прав селян, О. В. Чаянов щороку перевидавав свій славетний «Стислий курс кооперації»³⁸. Ідеї цього видатного радянського економіста-аграрника, на жаль, не були сприйняті сучасниками й у пізніший час замовчувалися як непотрібні. Лише в роки Перебудови репресованих сталінським режимом осіб почали згадувати й повертати їм чесне ім'я. Завдяки цим процесам сьогодні дослідники можуть довідатися про ідеї О. В. Чаянова щодо форм організації аграрної кооперації³⁹ та й власне селянського господарства⁴⁰. Ідеї сільськогосподарської кооперації були об'єктом

діяльності й інших співпрацівників НДІ сільськогосподарської економії, зокрема І. Гонгаревої та В. Лебедева⁴¹. Проблемою переваг передових селянських індивідуальних та колективних господарств опікувалися Г. Лебедев⁴², П. Ляшенко⁴³. Аспекти сільськогосподарської кооперації в Україні присвячені твори Я. Торохтія⁴⁴, О.В.Одинцова⁴⁵, І. Батюка⁴⁶, О. Лозового⁴⁷, О. Генкіна та О. Гречки⁴⁸. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. перемогла концепція «штурмової» колективізації, яка знайшла своє обґрунтування зокрема в книзі досвідченого більшовика А. Я. Яковлєва (Епштейна, 1896–1938), котрий був не тільки учасником революційних подій у жовтні 1917 р. в Петрограді, а й одним з керівників запровадження радянської влади в Україні. Зокрема 1920 р. він очолював Харківський губком партії більшовиків, протягом 1921–1923 рр. відповідав за агітаційно-пропагандистську роботу, був редактором газет «Беднота» та «Крестьянская газета», з 1926 р. виконував обов'язки заступника наркома РКІ, а з 1929 р. став наркомом землеробства СРСР. Така насичена біографія супроводжувалася його активною публікаторською діяльністю. Так 1928 р. вийшла друком його брошура «За колгоспи. Колективне чи куркульське господарство», в якій автор докладно висвітлюючи генеральну лінію партії наводив докази на користь колективного способу господарювання в селі, винятково завдяки якому селянство зможе конкурувати й витіснити куркульське виробництво⁴⁹. Аналогічне завдання переслідував і В.Н.Соловейчик, який популяризував п'ятирічний план реконструкції сільського господарства УСРР, наголошуючи на перспективності кооперації⁵⁰.

Іншим політичним питанням влади до села був процес диференціації селянського господарства. На наше переконання це була доволі штучна тема, ініційована політиками. Вона виросла з лєнінської тези про класову боротьбу та дрібнобуржуазність «селянства з усіма звичками до одноосібного господарства, а отже, до свободи торгівлі й спекуляції»⁵¹ «постійно відроджує буржуазію»⁵², а «капіталізм не був би капіталізмом, якби «чистий» пролетаріат не був оточений масою надзвичайно барвистих перехідних типів від пролетарія до напівпролетарія. . . , від напівпролетарія до дрібного селянина. . . , від дрібного селянина до середнього і т. д.»⁵³. Інша річ, що в країні рад земля як основний засіб виробництва не належав селянам, а тому не могла концентруватися значною мірою у володінні однієї частини власників за рахунок знеземелення інших. До того ж і умови оренди наділів, наймання робочої сили та засобів виробництва перебували під жорстким правовим та громадсько-політичним контролем. Процесам розшарування (а не класової диференціації) сприяла сама державна влада ціновою та грошовою політикою. Не маючи змоги дати правдиву ціну на зерно або запропонувати в досталь промислові товари влада стимулювала перерозподіл хліба в самому селі та насичення зерном приватного ринку. Питання диференціації селянства поставало й суто з прагматичного завдання – прогресивного оподаткування, згідно з яким з незаможників податок перекладався на доходні господарства. Переслідуючи популістську мету соціальної справедливості з тим, щоб допомогти піднести біднішим верствам селянства свої господарства, влада одержувала протилежний ефект. По-перше, бюджет країни недоотримував чималу суму коштів (і хліба) у доходній частині й до того ж неефективно витрачався у видатковій на дотації цим економічно недієздатним господарствам. По-друге, соціальна політика перекладування відповідальності за безгосподарність на розвинуті двори спричиняла

тихий саботаж з боку незаможників, оскільки не існувало ні стимулів, ні засобів покарання за недбале ставлення до землі та господарства. Фактично не мало сенсу розвиватися, нарощувати виробництво, купувати нові знаряддя, застосовувати нові технології, оскільки бідняку – пільги, а заможнику – посилений податковий тягар і тавро куркуля із втратою відповідних громадянських прав. По-третє, втрачався виробничий досвід самих селян, свідченням чого було постійне падіння протягом 20-х рр. ХХ ст. врожайності культур при розширенні його площ. До цього слід додати, що, наприклад, поголів'я такої робочої худоби як коні було відновлене ледве на дві третини від довоєнного рівня. Фактично аграрні завдання в цей період вирішувалися майже без винятку шляхом екстенсифікації.

У зв'язку з цим важливо зауважити, що питання диференціації села знову (після воєнного комунізму⁵⁴) з'являється на порядку денному 1924–1925 року в публікаціях російських (Я. А. Яковлєва⁵⁵, А. Попова⁵⁶, Л. Н. Крицмана⁵⁷, Г. Меєрсона⁵⁸ та ін.) та українських авторів (М. Б. Гуревича⁵⁹, Н. Мільшина⁶⁰, Є. Терлецького⁶¹, Архангельського⁶², В. Качинського⁶³), виконаних переважно на використанні локальних матеріалів (Київщини, Одещини, Поділля та інших регіонів України). Значною мірою ці твори були дослідженнями соціально-економічних процесів у неспівському селі із серйозним опрацюванням статистичних матеріалів. Публікації наступного 1926 року можна розглядати як певні теоретичні узагальнення попередніх емпіричних розвідок. Підставою для такого висновку може правити рівень поширення проблеми на світовий простір як у П. Віхляєва⁶⁴, або методологічні аспекти як у А.І.Хрящевої⁶⁵, Л. Н. Крицмана⁶⁶, Г. Є. Меєрсона⁶⁷, В. Горохова⁶⁸, Я. Анісімова, І.Верменичева, К. Наумова⁶⁹. Пік публікацій з названої тематики припав на 1927 рік, що пов'язане принаймні з двома причинами. По-перше, цього ювілейного для радянської влади року неабияк загострилася криза хлібозаготівель. По-друге, у травні 1927 р. створена комісія РНК СРСР у складі відповідальних працівників Наркомфіну (на чолі з М. Фрумкіним), Комуністичної академії (Ю. Ларін, Л. Крицман), Держплану (С.Струмилін) та ЦСУ (на чолі з заступником голови ЦСУ С. Пашковським), яка, за словами Ю. Ларіна, вперше за 10 років Радянської влади затвердила методику визначення соціальної структури населення СРСР і селянства зокрема⁷⁰. Цього ж року розгорнулася дискусія щодо диференціації селянських господарств на шпальтах журналу «Пути сільського господарства», у якій взяли участь Я. А. Анісімов⁷¹, Г. І. Баскін⁷², І. Д. Верменичев⁷³, Н. Д. Кондратьєв⁷⁴, М. П. Макаров⁷⁵, Н. Суханов⁷⁶, С.Г.Ужанський⁷⁷, О. В. Чаянов⁷⁸, О. Н. Челінцев⁷⁹. Аналогічна тематика цілком закономірно обговорювалася і на шпальтах часопису «Більшовик», де, зокрема, опубліковані статті П. Волконського, Л. Любошиця, П. Плешакова⁸⁰, М. М. Вольфа⁸¹ та інших. Проблематика знайшла своє теоретичне оформлення у тематичних монографіях О. І. Гайстера⁸², О. Осліковської⁸³, Г. Раєвича⁸⁴, Я. Анісімова⁸⁵, І. Верменичева, К.Наумова⁸⁶. Постановою РНК СРСР від 21 травня 1929 р. у розвиток постанови ЦВК та РНК СРСР від 20 лютого 1929 р. про порядок застосування Кодексу законів про працю наведені ознаки куркульських господарств⁸⁷. Цілком закономірно, що легітимація дискримінаційних заходів до заможної частини селянства знайшла своє однозначне вираження в публікаціях 1929 р. Репрезентативним прикладом поновлення вже класової тематики, а не просто вивчення соціальної динаміки, в радянському селі

наприкінці 20-х рр. XX ст., а фактично, як показали подальші події, напередодні тотальної колективізації, може слугувати пропагандистська брошура В. Каврайського та І. Нусинова⁸⁸. Детальніше аспект диференціації селянства у виданнях 1920-х рр. досліджений в нашій кандидатській дисертації⁸⁹.

Пов'язано із розшаруванням під політичним кутом розглядалося й питання здрібнення селянських господарств, оскільки влада в цьому процесі вбачала, по-перше, спробу ухилитися від сплати сільськогосподарського податку, а, по-друге, можливість втрати контролю за аграрним виробництвом та селянською свідомістю. Якщо спочатку праці щодо поділу селянських господарств мали переважно дослідницький характер (Є. Сташевський⁹⁰, Л. Дембо⁹¹), то наприкінці 20-х рр. XX ст. автори вбачали в цьому процесі вже класову основу (А. Хрящева⁹², М. Гаража⁹³, М. Кубанін⁹⁴).

Науково-прагматичний напрям творів 1920-х рр. на аграрну тематику репрезентований широкою тематикою від емпіричних розвідок окремих аспектів до монографічних досліджень селянського господарства. Комплексне вивчення селянського господарства в українських губерніях здійснювалося статистиками протягом всього періоду непу здебільшого на матеріалах обстежень. Цей факт дозволяє скласти уявлення не тільки про тенденції аграрного розвитку, а й про особливості статистичного спостереження у цей період. Щорічні аналітичні розвідки статистиків дають можливість вивчати специфіку сільського господарства окремих адміністративно-територіальних одиниць, наприклад Київщини у О. Подвинського⁹⁵ (1922), А. Брянського⁹⁶ (1923), Д. Лебедева⁹⁷ (1923), О. Леонтьєва⁹⁸ (1923), В. Руденського⁹⁹ (1924), Н. Мішина¹⁰⁰ (1925). Десятилітній ювілей радянської влади ознаменувався підсумковими творами голови ЦСУ УСРР М. Б. Гуревича російською¹⁰¹ та українською¹⁰² мовами, завідувача відділом сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР М. Л. Вольфа¹⁰³, В. Качинського¹⁰⁴ та інших.

Передумовою організації селянських господарств безумовно було вирішення на державному рівні питання землеустрою. Наділення селянських громад землею з подальшим розподілом між домогосподарствами поселення значною мірою залежало від земельного кадастру, який до кінця 20-х рр. XX ст. так і не був складений. Тому питання землеустрою залишалося актуальним для багатьох господарств. Про реальність такої проблеми не може не свідчити той факт, що в Україні селянські господарства дуже часто вдавалися до оренди землі з позаселищного фонду. Про це наприклад можна довідатись з розвідок Б. Черненкова¹⁰⁵, Я. Косова¹⁰⁶, Г. Вербицького¹⁰⁷, П. Ляценка¹⁰⁸. Дехто з авторів намагалися дати рекомендації щодо землеустрою селянських господарств з огляду на їх оптимальні розміри¹⁰⁹. 1926 року опубліковано декілька роз'яснювальних брошур Н. І. Козлова щодо організації селянського господарства та землекористування за відповідних умов землеустрою та роль у цьому процесі земельних громад¹¹⁰.

Однією з популярних тем публікацій 20-х рр. XX ст. були розвідки щодо організації та техніки селянського господарства. Науковці намагалися, з одного боку, виробити рекомендації для селян щодо раціоналізації виробничого процесу, а з іншого – визначити продуктивний потенціал селянських господарств та фактори підвищення рентабельності. Такими проблемами насамперед опікувався НДІ сільськогосподарської економіки. У працях цього інституту знайшли відображення не тільки суто

вимірювально-описові обстеження, а й синтетичні теоретичні праці з економіки та організації селянського господарства. Лідером цього наукового напрямку був О.В.Чаянов, котрий в своїх книгах висвітлював концепцію трудового селянського господарства та його економіки¹¹¹, базові чинники прибутковості аграрного виробництва за певних природних умов¹¹², а також сформулював критерії оптимальності сільськогосподарського підприємства¹¹³. Сталою тенденцією розвитку селянських господарств урядовці називали їх екстенсифікацію, тобто нарощування виробництва за рахунок розширення земельних площ. Такий процес не міг не викликати занепокоєння у фахівців, оскільки, по-перше, у такий спосіб погіршувалася якість підготовки та обробки ґрунтів, що формувало недбале ставлення до цього цінного ресурсу й погіршення родючості землі, а, по-друге, не забезпечувало селян працею з гідною оплатою. Тому науковці вбачали вихід в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Особливо активну увагу проблемі інтенсивності аграрного виробництва приділяв співробітник НДІ сільськогосподарської економіки М. П. Макаров, який 1927 р. видав монографію «Організація сільського господарства»¹¹⁴ та її дайджест «Проблема інтенсивності в сільському господарстві»¹¹⁵. Автор на основі передового досвіду різних країн сформулював основні критерії інтенсифікації, визначив її ефект для господарств, простежив історичну еволюцію переходу від екстенсивного до інтенсивного аграрного виробництва, навів економічні нормативи різних галузей сільського господарства. В бюлетені названого інституту опублікована також розвідка Ф. Еребо, в якій автор неабияку увагу приділив з'ясуванню причин модифікації організаційних форм сільського господарства¹¹⁶. З'ясуванню та роз'ясненню ознак і критеріїв справжньої інтенсивності сільського господарства того ж року присвятив свою брошуру Г. Студенський¹¹⁷.

Питанням раціональної організації селянського господарства в цей період приділяли увагу чимало авторів. Наприклад, ще 1920 р. відомий статистик Б. Ястремський (Одещина) опублікував результати власного дослідження, в якому зіставляв структури селянського господарства півдня України у рік революції (1917) та в результаті бурхливих подій експансії та громадянської війни (1919). Висновок дослідника цікавий своєю діалектичністю. З одного боку автор показав, що жодні соціально-політичні катаклізми не в змозі підірвати основи, сутність самого селянського господарства, а з іншого – його мобільну адаптивність до зовнішніх умов¹¹⁸. Певний внесок у вивчення та пропаганду раціональної організації селянського господарства в умовах Середнього Чорнозем'я зробив Г. Студенський¹¹⁹. Основам господарчого розрахунку навчав селян петроградський економіст М. Щетинін, який у своїх методичних рекомендаціях подав нормативи та пропорції між різними елементами селянського господарства та приклади ведення облікової документації для подальшого аналізу рентабельності¹²⁰. Економічні аспекти аграрного виробництва у селянському володінні були об'єктом уваги багатьох дослідників. Зокрема співробітники НДІ сільськогосподарської економіки І. Гонгарева та В. Лебедев 1925 р. видали практичний курс лабораторних занять з організації та ціннісних обчислень аграрного виробництва¹²¹. Цикл лекцій на подібну тему в умовах лісостепу на схід від Уральських гір опублікував В. Варгін¹²². Ідеї щодо покращання селянського господарства з урахуванням місцевих природних умов та кон'юнктури викладені також

у монографіях С. Семенова¹²³, Б. Бруцкуса¹²⁴, Т. Бринкмана¹²⁵, І.Короткова¹²⁶. Цікавими фактами та емпіричними даними з організації та техніки селянського господарства насичені розвідки С. Базикіна¹²⁷, Н. Макарова¹²⁸, А.Мещерського¹²⁹, О. Котова¹³⁰, М. Холодова¹³¹, С. Ястремського¹³², О.Філіповського¹³³, С. Соснового¹³⁴, Б. Бабицького¹³⁵ та ін.

Поряд із дослідженнями загальної доходності аграрного виробництва вивчалось й питання економічного ефекту окремих факторів сільського господарства. На непересічному значенні агрономічної науки наголошував у своїх брошурах І.Коротков¹³⁶. Одеський статистик Б. Черненко детально вивчав динаміку основних виробничих компонентів та їх вплив на доходність селянського господарства півдня України¹³⁷. У зв'язку з дискусією щодо посівних площ та урожайності хлібних культур в українських округах в Україні з'явилось декілька наукових розвідок та полемічних статей щодо правдивості даних української статистики. Оскільки відповідь на це питання неабияк залежало від вивчення ролі основних виробничих компонентів рільництва, то протягом 1924–1926 рр. опубліковано низку студій, в яких автори доводили існування закону спадаючої тенденції темпах зростання врожайності. Зокрема, можливі межі підвищення селянських врожаїв в Україні досліджували Г. Кривченко¹³⁸, С. Вороб'єв¹³⁹, А. Гольдштейн¹⁴⁰, В. Руденський¹⁴¹.

Розуміючи значення в рільництві засобів виробництва, дослідники намагались з'ясувати також, чи вигідно господарству володіти власними тяглом та знаряддями. Порівняльний аналіз економічного ефекту від наймання живого та мертвого реманенту, а також землі в Україні здійснив М. Хоменко¹⁴² та Я. Косов¹⁴³, у Росії – І. Воронов¹⁴⁴ та В. Андреев¹⁴⁵. Дослідники дійшли важливого для розуміння особливостей організації селянського господарства висновку, що оренда засобів виробництва здешевлює собівартість продукції. Однак негативним її наслідком є залежність від власника цих засобів особливо у часовому вимірі. Фактор механізації землекористування в умовах екстенсивного селянського господарства вважався одним з кроків до його інтенсифікації. Цьому аспекту модернізації аграрного виробництва присвячені твори Г. Расвича¹⁴⁶, Я. Спадкова¹⁴⁷, О. Рибникова¹⁴⁸. Узагальнюючою працею щодо ролі в селянському господарстві засобів виробництва та капіталу взагалі стала монографія І. Назимова¹⁴⁹, яка щоправда мала риси соціального замовлення влади, яка на той час розпочала черговий масований наступ на приватний капітал.

Важливим фактором будь-якого виробництва виступає праця. У селянському господарстві України цей чинник відігравав далеко не однакову роль. Він тісно пов'язаний із природно-історичним запасом земельного ресурсу того чи іншого регіону країни. Так Правобережжя України (Поділля, Волинь та ін.) традиційно було густо заселене, внаслідок чого завжди існувала проблема забезпечення робочих рук працею. Воднораз у степовій Україні земельні обшири спричиняли дефіцит робочої сили. До того ж наділені землею двори не завжди мали достатньо засобів виробництва, а тому змушені були вступати у складні економічні відносини наймання та оренди, відробітків та заробітків. Україна доволі репрезентативно відображала проблему нерівномірності робочої сили в аграрному виробництві в цілому в СРСР. Тому тематикою аграрного перенаселення опікувалися голова ЦСУ СРСР П. Попов¹⁵⁰, члени президії Держплану СРСР Ю. Ларін¹⁵¹ та Л. Мінц¹⁵². Регулювання дисбалансу робочої сили здійснювалось,

по-перше, шляхом перетворення екстенсивного господарства на інтенсивне, коли впроваджуються трудомісткі галузі землеробства (просапні, технічні культури, виноградарство, садівництво, городництво) та тваринництва (свинарство, масляно-молочне скотарство), а, по-друге, відношеннями відчужування-наймання на роботи в інших господарствах та виробництвах. Селянське населення завжди було джерелом поповнення міського населення, робітничого класу та інтелігенції. Щоправда дані історичних джерел свідчать, що в тому числі через відтік сільського населення до міст протягом 20-х рр. ХХ ст. стабільно зростало безробіття. Саме тому владою та науковцями приділялася неабияка увага цій трудовій міграції. Провідним дослідником цього процесу починаючи з часів непу виступав Л. Мінц¹⁵³. Громадський моніторинг за експлуатацією праці в селі, яка для радянських політиків була індикатором буржуазності селянського господарства, пояснює активність публікацій у 1920-х рр. щодо наймання ними робочої сили. Якщо С. Струмилін вивчав такий процес з позицій економічної доцільності та ефективності¹⁵⁴, то більшість інших (О. Шестаков¹⁵⁵, А. Мельников¹⁵⁶, П. Плешков¹⁵⁷, В. Цикото¹⁵⁸ та ін.) прагнули довести експлуаторську сутність господарств, що вдавалися до наймання робітників.

Наявність виробничих ресурсів ще не означала ефективного господарювання. Тому окрім громадського моніторингу влада мала низку інших каналів інформації про аграрне виробництво. Під особливо пильною увагою урядовців перебували посівні площі селянських господарств. Майже з початку нової економічної політики серед статистиків розгортається дискусія щодо вибору методології статистичного обліку цього основного показника діяльності селянських господарств, який, по-перше, давав уявлення про потенційний розмір врожаю хліба у поточному році, а, по-друге, слугував за основу для вироблення шкал оподаткування. Ідеологом статистичного вивчення селянських господарств у всесоюзному масштабі виступала співробітниця ЦСУ А. Хрящева, котра в низці публікацій висвітлювала методологічні аспекти сільськогосподарських переписів та інших форм статистичного спостереження й обліку аграрного виробництва¹⁵⁹. Місцеві статистики також намагалися з'ясувати величину розбіжності між реальними та обстеженими площами посівів (М. Верзилова¹⁶⁰, В. М. Обухов¹⁶¹, Ф. Полонський¹⁶²) та розмірами врожаю (А. Альтерман¹⁶³, С. Лисенко¹⁶⁴, А. Соловйов¹⁶⁵). 1926 р. заступник наркома РКІ Я. Яковлев виконуючи урядове замовлення видав брошуру «Про похибки хлібофуражного балансу ЦСУ та його толмачів»¹⁶⁶, в якій звинувачував статистиків, зокрема українських, у спотворенні даних щодо реальних розмірів хлібних ресурсів у країні рад. Однією з головних причин таких покручів урядовець назвав «контрреволюційність» обраної методології обліку. Відповіддю на такі закиди стали публікації голови відділу сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР Г. М. Вербицького¹⁶⁷ та працівника апарату ЦСУ СРСР М. Давидовича¹⁶⁸. Зауважимо, що як і в разі питання наймання робочої сили та фондоозброєння, соціально-економічної диференціації селянських господарств дискусія щодо розмірів посівних площ та врожаю загострилася саме на межі 1926–1927 рр., що не може не слугувати індикатором якщо ще не зміни політико-економічного курсу держави, то принаймні появу точки біфуркації, тобто передумов для вибору певного шляху подальшого розвитку. Так 1926 р. виходить друком розлога стаття «Світова кон'юнктура хлібного ринку й хлібоекспорт з СРСР»¹⁶⁹ Е. Волкова,

який 1921 р. працював у комісії ВЦВК допомоги голодуючим, а з 1922 р. перебував на господарчій та викладацькій роботі. Ця стаття ніби продовжувала низку розвідок щодо зовнішньої торгівлі СРСР А. Мікояна¹⁷⁰, його заступника А. Лежави¹⁷¹, Е. Костелянського¹⁷² та М. Шрага¹⁷³. Але фактично вона стала реакцією на кризову ситуацію в економіці Європи. Ринок збуту хліба раптом закrywся, а з ним обмежився й приплив іноземної валюти, необхідної для індустріалізації. Ціна на хліб стрімко впала, а тому для отримання запланованої суми коштів потрібно було більшу масу колоскових. Зовнішній ринок не міг забезпечити державу коштами в необхідній кількості. Тому слід було переорієнтуватися на внутрішній ринок. Ймовірно тому спостерігався сплеск публікацій 1927–1928 рр. щодо вивчення хлібних запасів селян (О. Лосицький¹⁷⁴), товарності (А. Альтерман¹⁷⁵, П. Попов¹⁷⁶) та ємності селянського ринку (Л. Літошенко¹⁷⁷).

Основним джерелом даних при вивченні товарного потенціалу, хлібних запасів та податкової спроможності селянських господарств зазвичай виступали вибіркові бюджетні обстеження. ЦСУ УСРР регулярно вдавалося до такого вивчення виробничої діяльності селян¹⁷⁸, хоча віддавало перевагу щорічним вибірковим весняним та осіннім переписам селянських господарств. Селянські бюджети вивчали у 1920-ті рр. як російські, так й українські економісти-аграрники. Наприклад, Л. Літошенко 1923 р. видав розвідку «Селянський бюджет 1922–23 року», в якій детально проаналізував прибуткові та видаткові статті бюджетних обстежень селянських господарств¹⁷⁹. Аспекти організації статистичного обстеження селянських бюджетів викладені автором також у статті, вміщеній 1924 р. у «Віснику статистики»¹⁸⁰. На подібних матеріалах ґрунтувалася переважна частина студій Г. Студенського. Тому цілком закономірно, що 1927 р. він видав спеціальне дослідження, присвячене історії, досвіду організації та структурі бюджетів селянських господарств¹⁸¹. Лідер НДІ сільськогосподарської економіки О. Чаєнов також неабияку увагу приділяв цим статистичним обстеженням як цінним носіям даних, на основі яких можна вивчати організаційну структуру, ринковість та обсяг товарообороту селянських господарств, оцінювати економічний ефект від застосування певних засобів виробництва, рослинницьку та тваринницьку спеціалізацію, чимало інших аспектів. Підсумком таких досліджень та узагальненням досвіду вченого стала його ґрунтовна монографія «Бюджетні дослідження. Історія та методи»¹⁸². Прикладні аспекти вивчення матеріалів бюджетних обстежень стосувалися переважно з'ясування рівня товарності селянських господарств. Наприклад, В. Якиманський проаналізував структуру їх ринкового обороту в українському масштабі протягом першого після голоду повноцінного й урожайного 1923 року¹⁸³. Подібну ж мету, але в масштабах Одеської губернії, переслідувала С. Линецька¹⁸⁴. Подібні розвідки мали для влади неабияке значення, оскільки давали відповідь на кілька ключових питань: по-перше, якою мірою відновлювалося селянське господарство України після такої гуманітарної катастрофи, як масовий голод; по-друге, чи спроможне селянське господарство забезпечити внутрішній ринок товарним хлібом; по-третє, які чинники гальмували процес виходу селян із продуктами власного виробництва на ринок¹⁸⁵. Частина господарств, у т. ч. й українських, отримали у користування земельні ділянки з лісовими угіддями. Такий чинник істотно відрізняв їх від суто рільницьких чи тваринницьких. У зв'язку з цим важливою є брошура

Н.Кобранова, в якій поставлено питання не тільки раціонального використання селянами такого природного ресурсу, як ліс, а й суто фіскального врахування цінності деревини та доходів від її використання, доходу від мисливства у селянському бюджеті¹⁸⁶.

Оскільки селяни активно вдавалися до оренди землі для того, щоб збалансувати наявні виробничі ресурси та раціоналізувати землеустрій, то закономірно поставало питання розрахунків за надані у тимчасове користування ресурси. Наймання робочої сили обмежувалося законодавчо й жорстко контролювалося громадою. Тому цей аспект виробничих відносин, який для більшовиків мав класову сутність, міг маскуватися під супругу або оренду вгідь, здійснюватися на натуральних чи грошових умовах, або шляхом відробітків тощо. За таких умов основним капіталом і мірилом праці виступала земля. Як свідчать статистичні дані, саме цей ресурс, а не гроші, найбільшою мірою правив за засіб розрахунку в непівському селі. Таким чином фактичне користування догідними вгіддями виступало мірилом заможності селянських господарств, а відтак й поставало питання врахування доходності від їх перерозподілу. Декілька творів 20-х рр. XX ст. присвячені оцінці земельної ренти в селянському господарстві та способам визначення її величини для врахування при оподаткуванні¹⁸⁷. В цілому тема оподаткування аграрного сектору було вельми актуальним у цей період. Власне сама нова економічна політика з самого початку розглядалася як система заходів запровадження так званого продовольчого податку. Окрім нього селяни сплачували низку інших податків, про що свідчить монографія голови ЦСУ України М. Б. Гуревича «Пряме обкладання сільського господарства України» (1923)¹⁸⁸. Вироблення диференційованої шкали оподаткування селянських господарств України 1924–1925 господарчого року обговорювалося у доповіді М. Б. Гуревича на нараді у комісаріаті фінансів СРСР 1924 р.¹⁸⁹ Майновий стан та виробничий потенціал платників продподатку на Київщині досліджував В. Руденський¹⁹⁰. Введення єдиного сільськогосподарського податку змінювало підходи до визначення суми сплати до державного бюджету. Головним нововведенням стала заміна різних натуральних здач (зерна, м'яса, молока, яєць, меду, шкір тощо) грошовим еквівалентом, що стало можливим лише після відмови від повністю девальвованого радянського знака й запровадження твердої грошової одиниці – червінця. Про особливості визначення суми, організації сплати єдиного сільськогосподарського податку в Україні 1924–1925 господарчого року йдеться у статті Г. Тремля¹⁹¹. Змінам у поточному податковому законодавстві при обкладанні селянських господарств 1926–1927 року присвячена стаття П. Федорова¹⁹². У ході загальної партійної дискусії про подальший економічний курс радянської держави питання оподаткування використовувалося сторонами як один із ключових регулятивних засобів керування народним господарством. У брошурі «Податкове обкладання та опозиція» Ю. Ларін розтлумачує офіційну позицію більшовицької більшості щодо помірності податку для селянських господарств, тоді як троцькістська опозиція стояла за радикальніші заходи й необхідність посилення податкового тиску на селянство, оскільки індустріалізація потребувала чималих капіталовкладень, а село, на їх думку, на той час мало вже чималі накопичення, якими радянська влада мала б скористатися¹⁹³. Ті ідеї, за які членів

опозиції протягом 1927–1928 рр. виключили з лав більшовицької партії, на початку 30-х рр. XX ст. активно втілюватимуться в життя як офіційний курс.

Не можна оминати ще однієї актуальної для 1920-х років теми, довкола якої також точилася внутріпартійна дискусія. Йдеться про роль капіталу в соціально-економічних перетвореннях радянської влади. За ленінською концепцією непу саме завдяки державному капіталізму, тобто націоналізованій промисловості, транспорту, торгівлі, диктатура пролетаріату цілком могла зберегти за собою контроль за економічними висотами, а відтак забезпечити певні свободи приватного капіталу та роздрібною торгівлі при панівних державних позиціях. Роль приватного капіталу в торгівлі та народному господарстві країни рад досліджували М. Жирмунський¹⁹⁴, Ц. Крон¹⁹⁵ та С. Серєда¹⁹⁶. І цілком закономірно, що піком публікацій на цю тематику став 1927 рік, коли вийшли друком монографія «Приватний капітал в СРСР»¹⁹⁷ Ю. Ларіна та «Державний капіталізм» Я. Рудого¹⁹⁸, в яких фактично оприлюднена офіційна позиція партії більшовиків у зв'язку з проголошенням курсу на індустріалізацію. У своїх брошурах автори нагадали ленінські тези щодо державного та приватного капіталу в народному господарстві країни рад, а також визначили перспективи взаємодії цих складників економіки. Того ж року І. Мінгулін проаналізував основні форми існування приватного капіталу в умовах непу та ринкової економіки¹⁹⁹. Використання судових та ревізійних справ протягом 1918–1926 рр. дозволило І. Кондрушкіну вивчити досвід підприємців та з'ясувати механізми накопичення приватного капіталу завдяки правовим прогалинам в радянському законодавстві²⁰⁰.

Узагальнюючи аналіз публікацій 20-х рр. XX ст. щодо економічної та аграрної політики більшовицької партії та держави у цей період можна визначити основні теми та напрями впливу на громадську свідомість громадян країни рад. Насамперед слід зауважити, що більшість творів цього періоду мала переважно пропагандистсько-агітаційний характер. Чудово розуміючи силу друкованого слова більшовицька партія активно використовувала засоби масової інформації задля демонстрації своїх політичних та економічних успіхів перед громадянами. Навіть прорахунки влади подавалися крізь призму ідеологічної та класової боротьби за краще майбутнє. Жупел капіталістичного оточення та ринкових відносин не сходив зі сторінок більшості публікацій. Загальний соціально-політичний дискурс задавав значною мірою і характер розвідок радянських науковців. З відвертими критиками соціалістичного ладу більшовицька влада порохувалася вже на початку непу, виславши чималу когорту інтелектуалів «сумнівного та буржуазного походження» за кордон, тим самим позбувшись пасіонарного чинника. Дуже важко було залишатися політично незаангажованим при здійсненні наукових досліджень та публікації їх результатів. Так співробітники НДІ сільськогосподарської економіки хоча й зосереджувалися здебільшого на вивченні аграрного виробництва та ролі факторів у його піднесенні, не могли уникнути дискусій про соціально-економічну диференціацію селянства, місце та форми колективної та кооперативної форм організації рільництва та тваринництва, значення та місце приватного капіталу в землеробській справі тощо. Водночас можна зазначити, що радикальний поворот у публікаціях у політичному напрямі відбувся саме на зламі 1926–1927 рр. в результаті внутріпартійної дискусії про долю диктатури пролетаріату та ленінські принципи соціалізму, що логічно виникла напередодні

десятиріччя радянської влади. Цей час збігся з обранням курсу на індустріалізацію, поступовою відмовою від рудиментів ринкової економіки, застосування командно-адміністративних засобів керування народним господарством та черговою хвилею боротьби з опозиціонерами. Ці внутрішні процеси відбувалися на тлі кризових явищ у світовій економіці, а також приходом до влади у країнах Сходу та Заходу радикальних лідерів із мілітаристськими та націоналістичними планами.

Тематика наукових та громадсько-політичних публікацій цього періоду розглянута за двома напрямками – народногосподарським та аграрним. Перший вектор важливий для з'ясування загального політико-економічного дискурсу в цей період. Аграрний аспект дозволяє, по-перше, з'ясувати певні особливості вивчення селянських господарств та формування матеріалів, які стали джерелами даного дослідження; по-друге, виявити основні проблемні моменти наукових узагальнень та стан пізнання цього періоду; по-третє, виявити індикатори та критерії економічної нестабільності селянського господарства в роки непу.

Загальноекономічний аспект сформував достатньо широку тематику публікацій. На жаль, лівова їх частка мають більше від політики, ніж від економіки, що знижує рівень їх об'єктивності через упереджене ставлення до висвітлюваних питань винятково з партійно-класових позицій. Твори цього напрямку репрезентовані здебільшого першими особами радянської держави – наркомками та їх заступниками, очільниками відомств та місцевих органів влади. Основними темами таких публікацій були: планове начало та приборкання ринкової стихії, ручне управління цінами та державна монополія зовнішньої торгівлі, обмеження приватного та іноземного капіталу, класове розшарування селянства та соціально-економічні перетворення в радянському селі під проводом більшовицької партії. В аграрній проблематиці, яка переважно спиралася на науковий ґрунт, неабияку увагу автори приділяли організації аграрної кооперації та колективізації, структурі єдиного сільськогосподарського податку, причинам процесу здрібнення селянських господарств, забезпеченню статистичного їх вивчення, проведення правильного землеустрою та раціоналізації землекористування та виробничого процесу, техніці рільництва та тваринництва, селянському обліку господарчої діяльності та аналізу причин збитковості та факторів доходності, з'ясуванню загальних площ посівів та оцінок врожайності та об'єму врожаю, умов та наслідків наймання робочої сили, тягла та реманенту, оренди землі та відшкодування ренти, ринкової товарності хліборобської справи та обсягу товарообороту селянського господарства. Перелічені тематичні аспекти не можуть не свідчити про доволі ретельне та всебічне вивчення селянського господарства в роки непу.

¹ Крумин Г. О нэпе. – М.; Л., 1923. – 46 с.

² Крицман Л. Новая экономическая политика и плановое распределение. – М., 1922. – 86 с.; Крицман Л. Два года новой экономической политики пролетариата СССР. – М.: Красная новь, 1923. – 26 с.; Крицман Л. Три года новой экономической политики. – М., 1924. – 34 с.

³ Ларин Ю. Итоги, пути, выводы новой экономической политики. – М., 1923. – 73 с.

⁴ Ларин Ю. Уроки кризиса и экономическая политика. – М., 1924. – 112 с.

⁵ Кржижановский Г. М. Товарообмен и плановая работа. – М., 1924. – 98 с.

- ⁶ Струмилин С. Г. На хозяйственном фронте (1921–1925): Сб. ст. – М.; Л., 1925. – 234 с.
- ⁷ Сарабьянов В. Новая экономическая политика. – М.; Л., 1925. – 67 с.
- ⁸ Сарабьянов В. Экономика и экономическая политика СССР: Учеб. для совпартшкол и комвузов. – 2-е изд. – М.; Л., 1926. – 122 с.
- ⁹ Владимиров М. К. Очередные задачи хозяйственного строительства: Сб. ст. – М.; Л., 1925. – 164 с.
- ¹⁰ Крумин Г. В борьбе за социализм. Основные итоги в области хозяйства и предстоящие задачи. – М., 1926. – 124 с.
- ¹¹ Кржижановский Г. М. Десять лет хозяйственного строительства СССР. 1917–1927. – М., 1928. – 106 с.
- ¹² Крумин Г. Итоги и проблемы социалистического строительства. – М.; Л., 1927. – 63 с.
- ¹³ Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. – М.; Л., 1928. – 96 с.
- ¹⁴ Сарабьянов В. Итоги восстановительного периода. – М.; Л., 1927. – 54 с.
- ¹⁵ Милютин В. П. История экономического развития СССР (1917–1927). – М.; Л., 1928. – 265 с.
- ¹⁶ Бруцкус Б. Д. Очерки крестьянского хозяйства на Западе. – Х., 1914. – 96 с.
- ¹⁷ Бруцкус Б. Д. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта // Новый мир. – М., 1990. – № 8(788). – С. 174–212.
- ¹⁸ Див.: Ленин В. И. – М. И. Фрумкину. 1/II–1921 // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 52. – С. 62–63; Ленин В. И. В. Н. Манцеву // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 52. – С. 65–66; Ленин В. И. – Л. Б. Каменеву // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 54. – С. 182.
- ¹⁹ Преображенский Е. От нэпа к социализму (взгляд в будущее России и Европы). – М., 1922. – 75 с.
- ²⁰ Преображенский Е. Экономические кризисы при нэпе. – М., 1924. – 56 с.
- ²¹ Преображенский Е. Новая экономика. – М.: Комм. академия, 1926. – 146 с.
- ²² Бухарин Н. И. К вопросу о закономерностях переходного периода // Бухарин Н. И. Путь к социализму. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 114–153.
- ²³ Ларин Ю. Вопросы крестьянского хозяйства. – М.: Моск. рабочий, 1923. – 143 с.; Ларин Ю. Советская деревня // Бюллетень ЦСУ. – М., 1925. – № 95. – С.379; Ларин Ю. Сельско-хозяйственный пролетариат СССР. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. – 63 с.; Ларин Ю. Социальная структура СССР и судьбы аграрного перенаселения. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 48 с.
- ²⁴ Зайцев А. Важные решения партии о крестьянском хозяйстве. Что сказала 14-я конференция партии коммунистов. – М.; Л., 1925. – 32 с.
- ²⁵ Яковлев Я. А. Наша деревня. Новое в старом и старое в новом. – М., 1923. – 46 с.
- ²⁶ Серебровский А. П. Индустриализация страны и крестьянство. – М.; Л., 1927. – 23 с.
- ²⁷ Крицман Л. Н. Классовое расслоение в советской деревне: По данным волостных обследований. – М.: Комм. академия, 1926. – 190 с.; Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2; 1927. – № 7. – С. 3–14; Крицман Л. Пролетарская революция и деревня. – М.: Госиздат, 1929. – 576 с.
- ²⁸ Михалевский Л. Крестьянское хозяйство в СССР. – Л., 1926. – 63 с.
- ²⁹ Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 234 с.
- ³⁰ Шліхтер О. Г. Підсумки аграрної політики за 10 років // Укр. землевпорядник. – Х., 1927. – № 10–11. – С. 5–19.
- ³¹ Кретов Ф. Деревня после революции. – М., 1925. – 62 с.
- ³² Колесников Б. Деревня, куда она идет. Очерки. – Х., 1925. – 141 с.
- ³³ Хрящева А. И. Крестьянство в войне и революции. Стат.-экон. очерки. – М., 1921. – 45 с.; Хрящева А. И. Подъем крестьянского хозяйства // Эконом. обозрение. – 1923. – № 10. – С. 48–57;
- ³⁴ Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины. – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 48 с.
- ³⁵ Fisher H. Famine in Soviet Russia, 1919–1922. – N.Y., 1927. – 267 p.
- ³⁶ Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. – М.: Экономика, 1989. – 496 с.
- ³⁷ Чаянов А. В. Организация кооперативного сбыта. – 2-е доп. изд. – М.: Всерос. союз с.-х. кооперации, 1922. – 90 с.
- ³⁸ Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. – 4-е изд. – М.: Коопер. изд-во, 1925. – 78 с.

- ³⁹ Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
- ⁴⁰ Чайнов А. В. Крестьянское хозяйство: Избр. тр. – М., 1989. – 493 с.
- ⁴¹ Гонтарева И. И. Лабораторные занятия по организации с.-х. предприятий и ценностным вычислениям в сельском хозяйстве. Из работ кабинетов организации сел. хоз-ва и с.-х. таксации НИИ с.-х. экономии / И. И. Гонтарева, В. И. Лебедев. – М., 1925. – 174 с.
- ⁴² Лебедев Г. Чему учат передовые крестьянские хозяйства и сельскохозяйственные коллективы. – М., 1924. – 88 с.; Лебедев Г. Чему учат передовые крестьянские хозяйства, сельскохозяйственный коллективы, совхозы и кооперированные деревни. – М., 1925. – 99 с.; Лебедев Г. Чему учат передовые крестьянские хозяйства. – М.; Л., 1925. – 112 с.
- ⁴³ Лященко П. Производственные задачи с.-хоз. кооперации // На аграрном фронте. – 1926. – № 1 (январь). – С. 53–64.
- ⁴⁴ Торохтий Я. Ф. Мелкое и крупное крестьянское хозяйство. Сельско-хозяйственные трудовые артели. – Х., 1923. – 30 с.
- ⁴⁵ Одинцов О. В. Українська сільськогосподарська кооперація. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 93 с.; Одинцов О. Сільське господарство, хлібзаготівля та сільськогосподарська кооперація. – Х.: Укоопспілка, 1928. – 124 с.
- ⁴⁶ Баток І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 93 с.
- ⁴⁷ Лозовый А. Коллективные хозяйства на Украине // На аграрном фронте. – 1926. – № 2 (февр.). – С. 83–94.
- ⁴⁸ Генкін О. Споживча кооперація / О. Генкін, О. Гречка. – Х.: Кооп. вид-во, 1927. – 64 с.
- ⁴⁹ Яковлев Я. А. За колхозы. Коллективное или кулацкое хозяйство. – М.; Л., 1928. – 176 с.; 2-е изд. – М.; Л., 1929. – 127 с.
- ⁵⁰ Соловейчик В. Н. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР // Хозяйство Украины. – 1928. – № 10.
- ⁵¹ Ленин В. И. Речь на III Всероссийском съезде советов народного хозяйства 27 января 1920 г. // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 40. – С. 77.
- ⁵² Ленин В. И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме // Полн. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 41. – С. 100.
- ⁵³ Там само. – С. 58.
- ⁵⁴ Див.: Хрящева А. И. Крестьянство в войне и революции. Стат.-экон. очерки. – М., 1921. – 45 с.; Хрящева А. И. Эволюция классов в крестьянстве. Эволюция классов в Русской революции. – М.: Госиздат, 1922. – 67 с.; Подвинский А. Сельское хозяйство Киевской губернии в 1922 г. // Стат. бюлл. Киев. губстатбюро. – 1922. – № 4–5. – С. 21–54.
- ⁵⁵ Яковлев Я. А. Расслоение деревни. – М., 1925. – 76 с.
- ⁵⁶ Попов А. Расслоение деревни (Опыт обследования одной волости) // Под знаменем коммунизма. – Л., 1925. – № 3. – С. 24–36.
- ⁵⁷ Классовая дифференциация крестьянства в современной советской деревне (Доклад тов. Л. Крицмана, прочитанный 17-го ноября 1925 года) // Вестн. Ком. Академии. – М., 1926. – Кн. 14. – С. 184–225;
- ⁵⁸ Меерсон Г. К вопросу о методологии изучения дифференциации крестьянских хозяйств // Плановое хозяйство. – М., 1925. – № 9. – С. 80–86.
- ⁵⁹ Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк первый. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 54 с.; Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк второй. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 61 с.; [Гуревич М.Б.] Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк третий. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – 42 с.
- ⁶⁰ Мильшин Н. Крестьянское хозяйство вообще и Киевское в частности с точки зрения дифференциации и др. процессов // Местное хозяйство. – 1925. – № 1(43) – С. 3–48; № 2(44). – С. 3–44.
- ⁶¹ Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 2. – С. 55–70.
- ⁶² Архангельский. Материалы по экономической дифференциации Подольского крестьянства // Бюлл. Подольского губ. стат. бюро. – Винница, 1925. – № 4(27). – С. 25–75.

- ⁶³ Качинский В. Молодая поросль фермерства в украинской степи // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98–106.
- ⁶⁴ Вихляев П. А. Дифференциация земледельческих предприятий в условиях мирового сельского хозяйства. – М., 1926. – 156 с.
- ⁶⁵ Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве. К XIII съезду РКП(б). – М.: ЦСУ СССР, 1926. – 172 с.
- ⁶⁶ Крицман Л. Н. Классовое расслоение в советской деревне: По данным волостных обследований. – М.: Комм. академия, 1926. – 190 с.
- ⁶⁷ Меерсон Г. Е. Семейно-трудовая теория и дифференциация крестьянства в России. – М., 1926. – 114 с.
- ⁶⁸ Горохов В. К вопросу о расслоении крестьянства (Из опыта одного обследования) // Эконом. строительство. – 1926. – № 9–10. – С. 52–60.
- ⁶⁹ Анисимов Я. К вопросу о социальном составе московской деревни / Я. Анисимов, И. Верменичев, К. Наумов // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 5–6. – С. 56–74.
- ⁷⁰ Ларин Ю. Социальная структура СССР и судьбы аграрного перенаселения. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 48 с.
- ⁷¹ Анисимов Я. А. Дифференциация крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 6–7(24–25). – С. 126–128.
- ⁷² Баскин Г. И. Влияние урожаев на дифференциацию крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 4(22). – С. 96–100.
- ⁷³ Верменичев И. Д. Классовое расслоение крестьянства и классовые позиции буржуазных и мелкобуржуазных теоретиков // На аграрном фронте. – М., 1927. – № 4. – С. 78–87.
- ⁷⁴ Кондратьев Н. Д. К вопросу о дифференциации деревни // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 5(23). – С. 123–148.
- ⁷⁵ Макаров Н. П. Дифференциация крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 4(22). – С. 101–113.
- ⁷⁶ Суханов Н. О дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 6–7(24–25). – С. 137–147.
- ⁷⁷ Ужанский С. Г. Дифференциация крестьянства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 6–7(24–25). – С. 129–136.
- ⁷⁸ Чайнов А. В. О дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 5(23). – С. 109–122.
- ⁷⁹ Челинцев А. Н. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – М., 1927. – № 4(22). – С. 114–135.
- ⁸⁰ Волоконский П. Современные типы деревенской буржуазии: Зарисовки с натуры / П. Волоконский, Л. Любощиц, П. Плешаков // Большевик. – М., 1927. – № 21.
- ⁸¹ Вольф М. М. К вопросу о дифференциации села // Большевик. – 1927. – № 23–24.
- ⁸² Гайстер А. И. Расслоение советской деревни. – М., 1928. – XXXII, 141 с.
- ⁸³ Осликовская Е. 900 степных селянских хозяйств (К вопросу о дифференциации села). – О.: БИП, 1927. – 48 с.
- ⁸⁴ Раевич Г. К вопросу о приемах изучения социально-экономических типов современной деревни // Вестн. статистики. – М., 1927. – Кн. 25. – № 1. – С. 104–113.
- ⁸⁵ Анисимов Я. Дифференциация крестьянского хозяйства в отражении современной статистической литературы // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 65–70.
- ⁸⁶ Анисимов Я. Производственная характеристика крестьянских хозяйств различных социальных групп / Я. Анисимов, И. Верменичев, К. Наумов. – М.; Л., 1927.
- ⁸⁷ О порядке применения Кодекса законов о труде в кулацких хозяйствах. Постановление ЦИК и СНК СССР. 20 февр. 1929 г. // Собр. Законов Рабоче-Крестьянского Правительства Союза ССР. – 1929. – № 14. – Ст. 117.
- ⁸⁸ Каврайский В. А. Классы и классовая борьба в современной деревне / В. А. Каврайский, И. С. Нусинов. – Новосибирск, 1929. – 164 с.

- ⁸⁹ Святець Ю. А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Дисс. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетр. держ. ун-тет. – Д., 1993. – С. 13–70.
- ⁹⁰ Сташевский Е. Крестьянский двор на Киевщине и его дробимость // Местное хозяйство. – 1923. – № 2(20). – С. 46–72.
- ⁹¹ Дембо Л. И. Семейные разделы в крестьянском хозяйстве. – М., 1926. – 86 с.
- ⁹² Хрящева А. Условия дробимости крестьянских хозяйств // Экон. обозрение. – М., 1928. – № 9. – С. 95–112.
- ⁹³ Гаража М. До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу здрібнення селянських господарств // Укр. землевпорядник. – 1929. – № 1. – С. 17–29.
- ⁹⁴ Кубанин М. И. Классовая сущность процесса дробления крестьянских хозяйств. Экономическое исследование. – М., 1929. – 191 с.
- ⁹⁵ Подвинский А. Сельское хозяйство Киевской губернии в 1922 г. // Стат. бюлл. Киев. губстатбюро. – 1922. – № 4–5. – С. 23–65.
- ⁹⁶ Брянский А. Крестьянское хозяйство Киевщины // Местное хозяйство. – 1923. – № 8(17). – С. 43–72.
- ⁹⁷ Лебедев Д. М. Очерки сельского хозяйства Киевской губернии // Местное хозяйство. – 1923. – № 6(15). – С. 18–32.
- ⁹⁸ Леонтьев А. Изменения основных показателей сельского хозяйства Киевщины с 1916 г. по 1923 г. // Местное хозяйство. – 1923. – № 3(21). – С. 56–92.
- ⁹⁹ Руденский В. Крестьянское хозяйство Киевщины в 1924 году (Обзор итогов весенней выборочной переписи 1924 года) // Киев. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – К., 1924. – № 12. – С. 20–103.
- ¹⁰⁰ Мильшин Н. Крестьянское хозяйство вообще и Киевское в частности с точки зрения дифференциации и др. процессов // Местное хозяйство. – 1925. – № 1(43) – С. 3–48; № 2(44). – С. 3–44.
- ¹⁰¹ Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – XXII, 199 с.
- ¹⁰² Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – XX, 197 с.
- ¹⁰³ Вольф М. М. Сільське господарство України. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 143 с.
- ¹⁰⁴ Качинский В. Сельское хозяйство за 10 лет / В. Качинский, Л. Динамит // Хозяйство Украины. – 1927. – № 10. – С. 34–65.
- ¹⁰⁵ Черненко Б. Землепользование и землеустройство в Одесской губ. (По данным весеннего опроса 1924 года) // Стат. бюлл. Одесского губстатбюро. – О., 1924. – № 9–10 (сент.–окт.). – С. 118–127.
- ¹⁰⁶ Косов Я. Аренда земель на Украине в 1925 г. // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2. – С. 95–100.
- ¹⁰⁷ Вербицкий Г. М. К оценке точности учета посевных площадей на Украине. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – IV, 26 с.
- ¹⁰⁸ Лященко П. Проблема землеустройства в условиях новой экономической политики // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 1. – С. 25–31.
- ¹⁰⁹ М.С.Ш. Современное землеустройство и «оптимум» крестьянского хозяйства // Землеустроитель. – 1924. – № 3. – С. 4–7; Чайнов А. В. Как организовать крестьянское хозяйство в Нечерноземной полосе. – М., 1925. – 45 с.; Чайнов А. В. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий: Из работ науч.-исслед. ин-та сельскохоз. экономии при сельскохоз. акад. им. К. Тимирязева. – М.: Новая деревня, 1928. – 92 с.
- ¹¹⁰ Козлов Н. И. Землепользование и землеустройство. – Л.: Прибой, 1926. – 32 с.; Козлов Н. И. Земля и хозяйство. С землеустройством надо связать и переустройство крестьянского хозяйства. – Л., 1926. – 20 с.; Козлов Н. И. Как производится землеустройство. – М.; Л.: Гос. Изд-во, 1926. – 47 с.; Козлов Н. И. Какие недостатки землепользования вредят крестьянскому хозяйству. – М.; Л.: Гос. Изд-во, 1926. – 41 с.; Козлов Н. И. Порядки землепользования. Какие существуют порядки землепользования и какой из них выгоднее для крестьян. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 49 с.; Козлов Н. И. Что такое землеустройство. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 56 с.; черт.; Козлов Н. И. О земельном обществе. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 40 с.

- ¹¹¹ Чайнов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства / С предисл. Л. Крицмана. – М.: Новая деревня, 1924. – 16, 152 с.
- ¹¹² Чайнов А. В. Как организовать крестьянское хозяйство в Нечерноземной полосе. – М., 1925. – 45 с.; Чайнов А. В. Организация крестьянского хозяйства: Из работ НИИ с.-х. экономии в Москве. – М.: Кооперативное изд-во, 1925. – III, 215 с.
- ¹¹³ Чайнов А. В. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий: Из работ науч.-исслед. ин-та сельскохоз. экономии при сельскохоз. акад. им. К. Тимирязева. – М.: Новая деревня, 1928. – 92 с.
- ¹¹⁴ Макаров Н. П. Организация сельского хозяйства. – М.: Изд-во «Экон. жизнь», 1927. – 588 с.
- ¹¹⁵ Макаров Н. Проблема интенсивности в сельском хозяйстве // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 11–34.
- ¹¹⁶ Эребо Ф. Об изменениях организационных форм сельского хозяйства и их важнейших причинах // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 5–10.
- ¹¹⁷ Студенский Г. А. Интенсивность и псевдоинтенсивность в крестьянском сельском хозяйстве. – Самара, 1927. – 39 с.
- ¹¹⁸ Ястремский Б. Связь между элементами крестьянского хозяйства в 1917 и 1919 годах // Вестн. статистики. – 1920. – № 9–12. – С. 8–52.
- ¹¹⁹ Студенский Г. А. Очерки по теории крестьянского хозяйства. – М., 1923. – 80 с.; Студенский Г. А. Организация среднечерноземного крестьянского хозяйства. – М., 1923. – 2, 74 с.; 2-е изд. – 1924. – 2, 74 с.
- ¹²⁰ Щетинин Н. И. Хозяйство надо строить и вести по расчету. Руководство к ведению расчетов по организации хозяйств крестьянского типа, со сведениями по устройству и постановке отдельных отраслей и с приложением формальных ведомостей простых записей по счетоводству хозяйства. – М.; Пг., 1923. – 86, 2 с.; Щетинин Н. И. Сколько надо земли, чтобы с выгодой работать. Руководство для крестьян. – Л.: Прибой, 1925. – 64 с.
- ¹²¹ Гонгарева И. И. Лабораторные занятия по организации с.-х. предприятий и ценностным вычислениям в сельском хозяйстве. Из работ кабинетов организации сел. хоз-ва и с.-х. таксации НИИ с.-х. экономии / И. И. Гонгарева, В. И. Лебедев. – М., 1925. – 174 с.
- ¹²² Варгин В. Н. Расчеты по организации крестьянского хозяйства. Лекции, читанные на курсах для крестьян-хозяев северо-земледельческой части СССР. – М., 1925. – 78, 2 с.; Варгин В. Н. Расчеты по организации сельского хозяйства в восточной лесостепи (Зауралье – Западная Сибирь). – Пермь, 1926. – 125, 2 с.; Варгин В. Н. Простые расчеты по организации крестьянского хозяйства. Лекции, читанные на курсах для крестьян Уральской области. – М., 1927. – 88 с.
- ¹²³ Семенов С. Т. Новое крестьянское хозяйство. – М., 1922. – 54 с.; Семенов С. Т. Крестьянское улучшенное хозяйство. – М., 1924. – 72 с.
- ¹²⁴ Бруцкус Б. Л. Экономия сельского хозяйства. – Л., 1924. – 154 с.
- ¹²⁵ [Бринкман Т.] Цели и пути технического прогресса в сельском хозяйстве // Бюлл. Науч.-иссл. ин-та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 35–37.
- ¹²⁶ Коротков И. П. Практические главы учения об организации крестьянского хозяйства. – Х., 1926. – 7 с.
- ¹²⁷ Базыкин С. Крестьянское хозяйство как экономический тип // Сельское и лесное хозяйство. – М., 1922–23. – Кн. 9. – С. 229–232.
- ¹²⁸ Макаров Н. А. Крестьянское хозяйство и его эволюция. – М., 1920. – 98 с.
- ¹²⁹ Мещерский А. П. Как устроить производительное крестьянское хозяйство. – Л.: Прибой, 1925. – 32 с.
- ¹³⁰ Котов А. А. Опыт исследования техники крестьянского хозяйства. – Минск, 1925. – 85 с.
- ¹³¹ Холодов М. Результаты весеннего обследования крестьянских хозяйств в 1924 году // Бюлл. Подольского губ. стат. бюро. – Винница, 1924. – № 3(26), июль-сент. – С. 14–31.
- ¹³² Ястремский С. Сельско-хозяйственный обзор Одесской губернии за 1923 год. По данным райстатистиков и корреспондентов в сельско-хоз. бюллетенях №№ 1–12 зв 1923 год // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 1–2. – С. 110–129.
- ¹³³ Філіповський О. К. Розвідка з організації селянського господарства на Україні / Пер. з рос. Є. Плужника. – Х.: ДВУ, 1926. – 314 с.
- ¹³⁴ Сосновий С. Нариси з техніки селянського рільництва. – Х., 1926. – 126 с.

- ¹³⁵ Бабицкий Б. А. К вопросу об изучении техники и организации крестьянского хозяйства. Задачи и методы. (Из программы работ экономического отдела Шапиловской областной сельскохозяйственной опытной станции). – Орел, 1927. – 8 с.
- ¹³⁶ Коротков И. П. К критике современных методов изучения крестьянского хозяйства. – Х., 1924. – 18 с.; Коротков И. П. О практике упрощенных методов агрономического изучения крестьянского хозяйства. – Х., 1926. – 18 с.; Коротков И. П. Организационно–производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения. – Х., 1926. – 2, 10 с.
- ¹³⁷ Черненко Б. Эволюция основных элементов сельского хозяйства по экономическим группам крестьянства // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1923. – № 10–11. – С. 316–339; 1924. – № 1–2. – С. 76–109; № 9–10. – С. 84–117; Черненко Б. Доходность элементов сельского хозяйства. – О., 1925. – 82 с.
- ¹³⁸ Кривченко Г. К вопросу о возможных пределах повышения крестьянских урожаев на Украине // Техника, экономика и право. – К., 1924. – № 4–5. – С. 104–125.
- ¹³⁹ Воробьев С. О. Роль факторов урожая в различных естественно–исторических зонах Украины. – О., 1926. – 10 с.
- ¹⁴⁰ Гольдштейн А. Изучение корреляционного поля для числа едоков и десятин в крестьянском хозяйстве и его практическое значение // Киев. губстатбюро. Стат. бюлл. – К., 1924. – № 8. – С. 23–33.
- ¹⁴¹ Руденский В. Крестьянское хозяйство Киевщины в 1924 году (Обзор итогов весенней выборочной переписи 1924 года) // Киев. губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – К., 1924. – № 12. – С. 20–103.; Руденский В. Группировка по землеобеспеченности едока в условиях Киевской губернии // Стат. бюлл. Киев. губстатбюро. – 1924. – № 4–5.
- ¹⁴² Хоменко Н. Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине // На аграрном фронте. – 1927. – № 8–9. – С. 26–52.
- ¹⁴³ Косов Я. Аренда земель на Украине в 1925 г. // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2. – С. 95–100.
- ¹⁴⁴ Воронов И. Эффект обработки крестьянами пашни своим инвентарем и наемным // На аграрном фронте. – 1926. – № 2 (февр.). – С. 101–114.
- ¹⁴⁵ Андреев В. А. Основные элементы крестьянского хозяйства в 1916, 1920 и 1924 гг. – Кострома, 1924. – 46 с. – (Костромское губстатбюро).
- ¹⁴⁶ Раевич Г. Объем крестьянского хозяйства и теория факторов // На аграрном фронте. – М.: Изд–во Коммунист. академии, 1926. – № 1, янв. – С. 10–21.
- ¹⁴⁷ Спадков Я. Механизация землеобработки и интенсификация сельского хозяйства // Укр. экономист. – 1925. – № 71. – 24 дек.
- ¹⁴⁸ Рыбников А. К методике изучения влияния транспорта на сельское хозяйство (Опыт наложения Тюнена на действительность) (Доклад на Пленуме Института) // Бюлл. Науч.–иссл. ин–та сельскохоз. экономии. – М., 1927. – № 1–2. – С. 38–52.
- ¹⁴⁹ Назимов И. Н. Элементы капитала в крестьянском хозяйстве. – М.; Л., 1929. – VII, 160 с.
- ¹⁵⁰ Попов П. Перенаселение деревни // Большевик. – М., 1925. – № 9–10. – С. 81–94.
- ¹⁵¹ Ларин Ю. Социальная структура СССР и судьбы аграрного перенаселения. – М.; Л.: Гос. изд–во, 1928. – 48 с.
- ¹⁵² Минц Л. Е. Аграрное перенаселение и рынок труда в СССР. – М., 1929. – 87 с.
- ¹⁵³ Минц Л. Е. Отход крестьянского населения на заработки в СССР. – М., 1925. – 67 с.; Минц Л. Е. Проблемы баланса труда и использования трудовых ресурсов в СССР. – М.: Статистика, 1967. – 247 с.
- ¹⁵⁴ Струмилин С. Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве (Статья первая) // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 1, янв. – С. 41–52; Струмилин С. Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве (Статья вторая) // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2, февр. – С. 20–35.
- ¹⁵⁵ Шестаков А. Наемный труд в сельском хозяйстве // На аграрном фронте. – М., 1925. – № 1. – С. 36–57.
- ¹⁵⁶ Мельников А. Сроковые рабочие в крестьянских хозяйствах и в сельских обществах // Стат. обозрение. – М., 1927. – № 4. – С. 57–61.
- ¹⁵⁷ Плешков П. Наемный труд в крестьянском хозяйстве. – М.; Л., 1928. – 133 с.
- ¹⁵⁸ Цикото В. Наем рабочих в крестьянских хозяйствах // На аграрном фронте. – 1928. – № 11. – С. 44–61.

- ¹⁵⁹ Хрящева А. Методы наблюдения динамики земледельческого хозяйства. – Б. м. и г. – 37 с.; Хрящева А. И. К вопросу о неправильных приемах исследования динамики крестьянского хозяйства. – М.: ЦСУ СССР, 1923. – 32 с.; Хрящева А. И. Статистика посевов и степень ее точности. Критич. очерк. – М., 1923. – 67 с.; Хрящева А. О приемах проверки данных сельскохозяйственных переписей // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 18. – № 7–9. – С. 141–150; Хрящева А. И. К вопросу о принципах группировки массовых статистических материалов в целях изучения классов в крестьянстве. – М.: ЦСУ СССР, 1925. – 40 с.
- ¹⁶⁰ Верзилова М. Площадь озимых посевов на 1924 год по данным осеннего опроса 1923 года // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 1–2 (январь–февраль). – С. 65–75.
- ¹⁶¹ Обухов В. М. Поправки к посевным площадям 1925 г. // Стат. обозрение. – М., 1925. – № 5. – С. 8–17.
- ¹⁶² Полонский Ф. Весняна засівкампанія 1924 року // Местное хозяйство. – 1924. – № 4(22). – С. 18–32.
- ¹⁶³ Альтерман А. Хлебные ресурсы Украины. – О., 1923. – 115 с.
- ¹⁶⁴ Лисенко С. К вопросу о выработке шкалы урожайности на основании показателей самого населения (По материалам осенних опросов 1922–1923 г. и урожайной анкеты 1923 г.) // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – 1924. – № 1–2 (январь–февраль). – С. 42–64; Лисенко С. Разработка урожайных данных 1923 г. в связи с группировкой хозяйств по посевной площади и с балловой оценкой урожая // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 3–4 (март–апрель). – С. 27–39; Лисенко С. Культура подсолнуха в Одесской губернии (По данным весенних опросов и анкеты Ц.С.У. в августе 1924 г.) // Стат. бюлл. Одесского губ. стат. бюро. – Одесса, 1924. – № 9–10 (сентябрь–октябрь). – С. 34–83.
- ¹⁶⁵ Соловьев А. Валовая продукция полеводства в 1924 году // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 9–10 (сентябрь–октябрь). – С. 128–146.
- ¹⁶⁶ Яковлев Я. А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкователей. – М., 1926. – 86 с.
- ¹⁶⁷ Вербицкий Г. М. К оценке точности учета посевных площадей на Украине. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – IV, 26 с.
- ¹⁶⁸ Давидович М. О расхождении данных весеннего опроса и динамики // Вестн. статистики. – 1927. – Кн. 28. – № 4. – С. 283–286.
- ¹⁶⁹ Волков Е. Мировая конъюнктура хлебного рынка и хлебэкспорт из СССР // На аграрном фронте. – 1926. – № 1 (январь). – С. 65–83.
- ¹⁷⁰ Микоян А. И. Состояние внешней и внутренней торговли. – М., 1924. – 54 с.
- ¹⁷¹ Лежава А. М. Внутренняя торговля 1923 г. – М., 1924. – 36 с.; Лежава А. М. Государственное регулирование торговли и биржи. – М., 1924. – 72 с.
- ¹⁷² Костелянский Е. И. Хлебный экспорт Украины // Экспортные ресурсы Украины. – Х., 1923. – С. 13–34.
- ¹⁷³ Шраг М. Зовнішня торгівля України. – Х., 1924. – 82 с.
- ¹⁷⁴ Лосицкий А. Е. Крестьянские хлебные запасы // Стат. обозрение. – М., 1927. – № 2. – С. 29–44.
- ¹⁷⁵ Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Х., 1928. – 132 с.; Альтерман А. Я. Проблемы товарности зернового хозяйства Украины с социально-экономической точки зрения // Хозяйство Украины. – 1928. – № 6. – С. 31–48.
- ¹⁷⁶ Попов О. Хлібна торгівля України. – Х., 1927. – 96 с.
- ¹⁷⁷ Литошенко Л. Н. Емкость крестьянского рынка. – М.; Л., 1927. – 145 с.
- ¹⁷⁸ Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1922–1923 г. – Х.: Харьк. губ. стат. бюро, 1924. – Вып. 1: Сумской округ. – VII, 168 с.; Вып. 2: Кулянский округ. – VII, 112, 78 с.; Вып. 3: Харьковский округ. – V, 84, 64 с.; Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1923–1924 г. – Х.: Харьк. губ. стат. бюро, 1925. – XI, 90 с.; Крестьянские бюджеты Екатеринославской губернии за период с 1 сент. 1923 г. по 1 сент. 1924 г. – Екатеринослав: Екатеринослав. губстатбюро, 1925. – XI, 281 с.; Крестьянские бюджеты Киевской губернии в 1922–1923 г. – К.: Киев. губстатбюро, 1924. – 131, 79 с.; Крестьянские бюджеты Киевской губернии в 1923–1924 г. – К.: Киев. губстатбюро, 1925. – 86, 119 с.; Очерки крестьянских бюджетов Украины. – Х.; К.: Книгоспілка, 1923. – 47, XXXIII с. – (Всеукр. агр. о-во); Рабочие бюджеты г. Екатеринослава в 1925 г. Крестьянские бюджеты Екатериносл. округа в 1924–1925 г. – Д.: Окрстатбюро, 1926. – 4, 127 с.; Статистика України. – Сер. 2. Сільсько-господарська статистика. – Т. 6. Селянські бюджети. – Х.: ЦСУ УССР, 1925. – Вып. 1. – № 74. Крестьянские бюджеты Украины (Монографические обследования сел. бюджетов за 1923–1924 хоз. г.). – XLVI, 299, IV с.; Статистика України. – Сер. 2.

- Сільсько-господарська статистика. – Т. 6. Селянські бюджети. – Х.: ЦСУ УССР, 1926. – Вип. 2. – № 85. Обращение ценностей и денежный баланс в крестьянских хозяйствах Украины в 1924–1925 г. – 61 с.; Статистика України. – Сер. 2. Сільсько-господарська статистика. – Т. 6. Селянські бюджети. – Х.: ЦСУ УССР, 1927. – Вип. 3. – № 115. Крестьянские бюджеты Украины (Монографические обследования крестьян, бюджетов за 1924–1925 хоз. г.). – XX, 193 с.; Статистика України. – Сер. 2. Сільсько-господарська статистика. – Т. 6. Селянські бюджети. – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – Вип. 4. – № 122. Обращение ценностей и денежный баланс в крестьянских хозяйствах Украины в 1925–1926 г. – 87 с.; Статистика України. – Сер. 2. Сільсько-господарська статистика. – Т. 6. Селянські бюджети. – Х.: ЦСУ УССР, 1930. – Вип. 4. – № 174. Крестьянские бюджеты Украины (Монографические обследования крестьян, бюджетов за 1925–1926 хоз. г.). – X, 27, 115 с.
- ¹⁷⁹ Литошенко Л. Н. Крестьянский бюджет в 1922–23 году. – М.: ЦСУ СССР, 1923. – 57 с.
- ¹⁸⁰ Литошенко Л. Статистика крестьянских бюджетов // Вестн. статистики. – М., 1924. – Кн. 8. – № 7–9. – С. 185–188.
- ¹⁸¹ Студенский Г. А. Бюджет крестьянского хозяйства. – М., 1927. – 165 с.
- ¹⁸² Чайнов А. В. Бюджетные исследования. История и методы. – М.: Кооп. изд-во студенчества сел.-хоз. акад. им. Тимирязева «Новый агроном», 1929. – 331 с.
- ¹⁸³ Якиманский В. А. Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины (по бюджетным обследованиям 1923 г.). – Х.: ЦСУ України, 1924. – 74 с.
- ¹⁸⁴ Линецкая С. К вопросу о товарообороте крестьянских хозяйств Одесской губернии (По данным бюджетного обследования 1923 года) // Одесское губ. стат. бюро. Стат. бюлл. – О., 1924. – № 3–4. – С. 84–110.
- ¹⁸⁵ Див.: Либкинд А. Рец.: Бюджеты крестьян Харьковской губернии в 1923–24 году. – Х.: Харьк. окр. стат. бюро, 1925. – 90 с. // На аграрном фронте. – 1926. – № 2 (февр.). – С. 129–132.
- ¹⁸⁶ Кобранов Н. П. Лесные угодья в крестьянских хозяйствах и их роль в формировании крестьянского бюджета. – Л., 1926. – 8 с.
- ¹⁸⁷ Студенский Г. А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы ее обложения. – М., 1925. – 113 с.; Солнцев С. И. Земельная рента в крестьянском хозяйстве. – Л., 1929. – 244 с.
- ¹⁸⁸ Гуревич М. Б. Прямое обложение сельского хозяйства Украины. – Х.: ЦСУ УССР, 1923. – 64 с.
- ¹⁸⁹ Доклад М. Б. Гуревича о построении налоговой шкалы // Российский государственный архив экономики. – Ф. 7733. Народный комиссариат финансов СССР. – Оп. 2. 1924–1929 гг. – Д. 843. Сравнительные таблицы распределения контингентов с.-х. налога и сводки объектов обложения по Украине на 1924–25 гг. – Л. 2–14.
- ¹⁹⁰ Руденский В. К характеристике групп плательщиков сельхозналога на Киевщине // Местное хозяйство. – 1923. – № 8(17). – С. 22–46.
- ¹⁹¹ Тремль Г. А. О едином сельско-хозяйственном налоге на Украине в 1924–25 г. // Хозяйство Украины. – Х., 1925. – № 1–2. – С. 61–67.
- ¹⁹² Федоров П. Об изменениях в обложении крестьянского хозяйства на 1926/27 год (К реформе сельхозналога) // На аграрном фронте. – М., 1926. – № 2. – С. 11–19.
- ¹⁹³ Ларин Ю. Налоговое обложение и оппозиция. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 36 с.
- ¹⁹⁴ Жирмунский М. М. Частный капитал в товарообороте. – М., 1924. – 64 с.; Жирмунский М. М. Частный торговый капитал в народном хозяйстве СССР. – М., 1927. – 123 с.
- ¹⁹⁵ Крон Ц. Частная торговля в СССР. – М., 1926. – 81 с.
- ¹⁹⁶ Середа С. П. Материалы по обследованию роли частного капитала в хозяйстве СССР. – М., 1924. – 52 с.
- ¹⁹⁷ Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – М.; Л., 1927. – 82 с.
- ¹⁹⁸ Рудой Я. Государственный капитализм. – М.; Л., 1927. – 114 с.
- ¹⁹⁹ Мингулин И. Пути развития частного капитала. – М., 1927. – 69 с.
- ²⁰⁰ Кондрушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. – М.; Л., 1927. – 42 с.